

Отримано: 15 квітня 2020 р.

Прорецензовано: 24 квітня 2020 р.

Прийнято до друку: 24 квітня 2020 р.

e-mail: pedorenkovalya@ukr.net

DOI: 10.25264/2415-7384-2020-11-22-27

Педоренко В. М. Рефлексія як чинник розвитку суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острого: Вид-во НаУОА, червень 2020. № 11. С. 22–27.

УДК: 378.015.31:17.022.1

Педоренко Валентина Миколаївна,*кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри психології та соціальної роботи
Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*

РЕФЛЕКСІЯ ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ СУВЕРЕННИХ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У МАЙБУТНІХ ПСИХОЛОГІВ

У статті розкрито особливості рефлексії як чинника розвитку суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів. Проаналізовано особливості рефлексивного складника суверенних моральних цінностей у майбутніх психологів як здатність аналізувати, переосмислювати власні моральні знання, почуття, переконання, ідеали, поведінку, учинки. Відзначено, що в контексті професійної підготовки рефлексія допомагає майбутнім психологам визначати мету, завдання своєї професійної діяльності, здійснювати потрібну самокорекцію, провадити саморозвиток, самоосвіту.

Ключові слова: суверенні моральні цінності, рефлексія, майбутні психологи, творчість, саморозуміння, самоактуалізація.

Valentyna M. Pedorenko,*Phd in Psychology, senior lecturer of the
Department of Psychology and Social Work,
M. Kotsiubynsky Vinnitsia State Pedagogical University*

REFLECTION AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF SOVEREIGN MORAL VALUES AMONG FUTURE PSYCHOLOGISTS

The paper studies the categories of sovereign moral values and reflexivity of future psychologists. Within the context of professional training, reflection helps future psychologists to define the goals and objectives of their professional activities, to carry necessary self-correction out, to do self-development, self-education. The reflection of future psychologists supposes the ability of an individual to put distance in relation to oneself; an ability to objectively analyze one's own actions, behaviors, thoughts, despite emotions, desires, intentions, before analyzing, rethinking one's own moral knowledge, beliefs, ideals, so that the individuality rises to the highest level in the process of self-actualization, self-improvement. However, the issue of reflection of future psychologists as a factor in the development of their sovereign moral values remains little-studied: sustainable, autonomous, personally significant, individual life purpose moral formations (models, concepts, attitudes) that give a person an opportunity to self-evaluate one's own life and the lives of others, an ability to understanding the meaning of professional activity in the context of life's activity, to act according to conscience regardless of external circumstances; to demonstrate responsibility for the life of another person, sensitivity, tolerance, goodwill to a client, the ability to select morally justified ways and methods of correctional work; to defend one's own honor, dignity, beliefs, ideas etc. The reflexive component of sovereign moral values involves the future psychologist's realization of how he or she is perceived and evaluated by others, the ability to analyze, rethink one's own moral knowledge, feelings, beliefs, ideals, behaviors, actions, contributes to the successful assimilation, expansion and transformation of social experience, interpretation of external social influence into an internal personality plan. As a result of this analysis and rethinking of one's qualities, properties, characteristics, successes, failures and their causes, an individual increases to a higher level of self-actualization, self-improvement.

According to the results of the research, it was found that the reflexive component of sovereign moral values is not sufficiently developed among future psychologists of different courses. This shows that future psychologists are more focused on meeting their own personal needs, interests, focused on achieving the result, rather than on its meaning, as well as the difficulty in establishing a reflexive distance to rethink their own value system.

Key words: sovereign moral values, reflection, reflexion, future psychologists, creativity, self-understanding, self-actualization.

Постановка проблеми. Непроста соціально-економічна, політична ситуація розвитку українського суспільства, особливо в умовах, коли вся світова спільнота переживає пандемію, спонукає молодь шукати власні засоби та умови самореалізації. Попри руйнівний вплив на економіку, така ситуація викличе попит на творчість, спонтанність, сприятиме переоцінюванню майбутніми психологами власних цінностей, розвитку в них прагнення до саморозвитку, саморозуміння, формуванню суверенних моральних цінностей: власних стійких, особистісно значущих моральних ідеалів, установок, понять, через призму яких особистість буде оцінювати свої думки, ідеали, переконання, почуття, поведінку та інших людей.

Такі особистісно значущі моральні цінності сприяють розумінню майбутніми психологами сенсу власної професійної діяльності в контексті життєдіяльності загалом, здатності діяти по совісті незалежно від зовнішніх обставин, обстоювати власну честь, гідність, переконання, ідеї тощо. Однак залишається малодослідженою проблема рефлексії майбутніх психологів як чинника розвитку в них суверенних моральних цінностей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема рефлексії особистості часто привертала увагу вітчизняних і закордонних психологів. Рефлексія – один із визначальних чинників будь-якого виду життєдіяльності особистості.

Розуміння природи рефлексії вивчали такі науковці, як К. Абульханова-Славська, Н. Алексєєв, Г. Андрєєва, І. Васильєв, Л. Виготський, В. Зарецький, А. Карпов, О. Лактіонов, В. Ларцев, О. Леонтьєв, О. Матюшкін, С. Степанов та ін. Деякі вчені розробляли психодіагностичні методики для дослідження рефлексивності, що свідчить про високий інтерес до цієї проблеми. Наприклад, А. В. Карпов розробив психодіагностичну методику для визначення індивідуальної міри рефлексивності особистості. На думку науковця, за ступенем інтегрованості рефлексія – це найвищий процес, механізм і спосіб виходу системи психіки за особистісні межі, що детермінує пластичність та адаптивність особистості [3]. Д. О. Леонтьєв розробив опитувальник для діагностики типу рефлексії як стійкої особистісної якості [5], Ю. Г. Шапошникова досліджувала рефлексивні очікування та рефлексивну самооцінку майбутніх практичних психологів та ін. [9]. І. Д. Бєх вивчав рефлексію у контексті формування в особистості духовно-моральних цінностей. На думку науковця, моральна рефлексія – це основа, підґрунтя моральних переконань і установок [1].

Наукові дослідження вітчизняних і закордонних психологів із проблеми рефлексії більшою мірою спрямовані на виявлення механізмів її функціонування, з'ясування її місця та ролі в різних аспектах професійної діяльності, пошуку оптимальних шляхів її розвитку.

Мета і завдання дослідження. Мета статті – вивчити взаємозв'язок рівня рефлексивності майбутніх психологів із проявом у них таких моральних цінностей, як цінність креативності, саморозвитку, духовного задоволення, збереження власної індивідуальності. Для досягнення мети ми поставили такі завдання: вивчити особливості рефлексивності майбутніх психологів і вираження в них зазначених моральних цінностей; визначити взаємозв'язок рівня рефлексивності з вираженими моральними цінностями; опрацювати та проаналізувати здобуті результати із застосуванням математичних методів оброблення результатів дослідження.

Матеріали і методи дослідження: теоретичні – аналіз, порівняння й узагальнення наукових досліджень із зазначеної теми дослідження; емпіричні – психодіагностичні методики: тест «Шкала екзистенції» (ШЕ) А. Ленгле і К. Орглер, мета якого – діагностика суб'єктивного відчуття особистістю екзистенційної наповненості життя, її здатності відійти на дистанцію щодо самої себе, здатності сприймати, аналізувати ситуацію, орієнтуватися в діях на сенс, а не на результат [4], та методика «Морфологічний тест життєвих цінностей» В. Ф. Сопова та Л. В. Карпушиної, яка визначає мотиваційно-ціннісну структуру особистості, діагностує основні життєві цінності людини [8].

Виклад основного матеріалу. Здатність усвідомлювати свої емоції, бажання, поведінку починає розвиватися в особистості вже з дошкільного періоду, коли дитина активно вивчає загальносуспільні моральні цінності, правила поведінки, коли інтенсивно формується самооцінка, з'являється здатність розуміти свої почуття та почуття інших людей [2]. З початком кризи ідентичності, яка характерна для юнацького періоду, відбувається формування цілісного уявлення особистості про себе, розвивається здатність до усвідомлення, саморозкриття власної неповторності. Це призводить до того, що в юнацькому віці особистість починає сприймати свої переживання, емоції як стан свого внутрішнього Я, усвідомлювати власну неповторність, несхожість на інших [7].

У контексті професійної підготовки рефлексія допомагає майбутнім психологам визначати мету, завдання своєї професійної діяльності, провадити самокорекцію, саморозвиток, самоосвіту, сприяє здатності до об'єктивного самоаналізу власної поведінки, учинків, думок, не звертаючи увагу при цьому на бажання, емоції, потреби, аналізувати, переосмислювати власні моральні знання, переконання, ідеали, внаслідок чого особистість піднімається на вищий рівень у процесі самоактуалізації, самовдосконалення.

І. Бєх, З. Карпенко та М. Савчин визначають юнацький вік як найбільш сприятливий період для формування особистісних моральних цінностей. Оскільки саме в цей віковий період особистість усвідомлює своє «Я», розкриває власну унікальність, неповторність, розвиває здатність до рефлексії, спроможність до побудови життєвих планів [1; 2; 7]. На думку науковців, юнацький вік також сензитивний і для інтенсивного розвитку морально-професійної рефлексії. О. Матласевич, вивчаючи шляхи формування моральності особистості, які запропонували Е. Гофман та Л. Колберг, уважає найбільш ефективним шляхом формування моральних цінностей рефлексивний, оскільки особистість не може ефективно провадити певну діяльність, не розуміючи її сенсу, вона намагається з'ясувати, обґрунтувати свої дії і внаслідок ухвалити певне рішення [6, с.96]. Через моральну рефлексію суспільні цінності можуть стати

глибоко особистісними. Це створює умови для аналізу власних цінностей, цінностей інших людей, що сприяє отожднюванню особистості з іншими, з власним моральним ідеалом. Моральна рефлексія створює умови для виникнення внутрішнього діалогу особистості із собою. Така внутрішня бесіда сприяє ефективному зіставленню «Я» реального та «Я» ідеального, що призведе до самовдосконалення, самореалізації особистості.

Вищою духовною інстанцією особистості є совість. У юнацькому віці совість стає своєрідним внутрішнім регулятором поведінки особистості, що вказує на вищий рівень свідомості й самосвідомості. У повсякденному житті юнаки і юнки здатні не просто формально, через примус дотримуватися загально-суспільних норм і правил поведінки, а роблять це свідомо, для того, щоб уникнути переживання таких негативних моральних почуттів, як сором, почуття провини, каяття. Це відбувається також і через те, що совість – це сутнісна особистісна характеристика, показник соціальної зрілості. Сумлінність – одна з важливих особистісних рис, яка визначає рівень моральності людини [1].

У дослідженні взяли участь 235 майбутніх психологів – студентів Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Результати проведеного дослідження рефлексивності майбутніх психологів подано на рис. 1. Ми виявили, що майже для половини досліджуваних (48,6% майбутніх психологів) характерний низький рівень рефлексивності. Це свідчить про те, що досліджувані зосереджені переважно на самому собі, у них недостатній рівень здатності до аналізу, переосмислення себе й ситуації. Середній рівень рефлексивності характерний для 33,6% досліджуваних майбутніх психологів, що передбачає середній рівень у них здатності осмислювати власні емоції, почуття, усвідомлювати професійні уміння, середній рівень спроможності об'єктивно аналізувати ситуацію, що виникла, її причинно-наслідкові зв'язки.

Високий рівень розвитку рефлексивності притаманний тільки 17,8% досліджуваних майбутніх психологів, що вказує на їхню високу здатність усвідомлювати власні моральні цінності, знання, переконання, моральний ідеал, розуміти сенс власних учинків, усвідомлювати екзистенційну значущість життєвих подій. Майбутні психологи, для яких характерний високий показник розвитку рефлексивності, мають високий рівень здатності усвідомлювати свої переваги і недоліки, аналізувати ситуацію загалом, незважаючи на власні емоції, почуття, бажання. Аналізуючи ситуацію, вони здатні орієнтуватися не тільки на самого себе, а об'єктивно сприймати, оцінювати ситуацію, розмірковувати над нею, виявляють неупередженість. Таких досліджуваних характеризує ціннісно-емоційне ставлення до світу, глибока осмисленість подій власного життя та інших, здатність розуміти їхній сенс. У професійній діяльності психолога такі якості досить важливі.

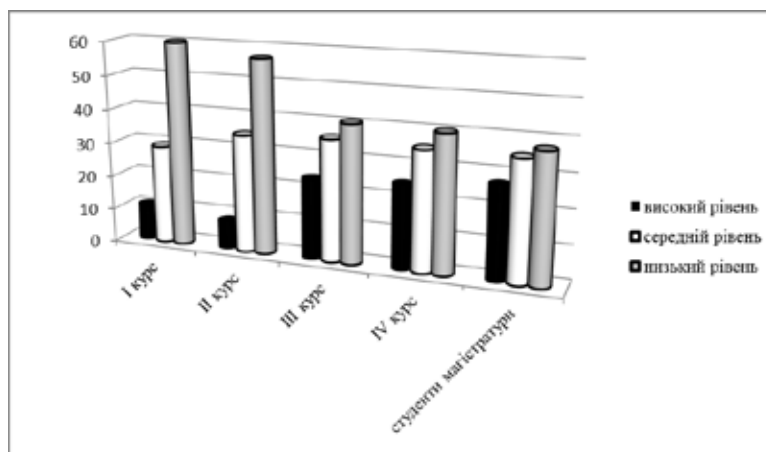

Рис. 1. Особливості розвитку рівнів рефлексивності в майбутніх психологів

Як видно з рис. 1, більшу кількість досліджуваних із низьким рівнем рефлексивності спостерігаємо серед студентів молодших курсів. Це зумовлено, на нашу думку, віковими особливостями досліджуваних, їхньою недостатньою соціальною зрілістю. Однак ми не виявили суттєвих вікових відмінностей у розвитку рефлексивності майбутніх психологів (табл. 1), зокрема значної різниці в показниках розвитку рефлексивності студентів-психологів першого і другого курсу. Однак, аналізуючи результати дослідження студентів третього курсу, відзначаємо зменшення кількості майбутніх психологів із низьким рівнем розвитку рефлексивності (40,5% досліджуваних). Цей факт ми пояснюємо тим, що на третьому курсі навчальний план передбачає вивчення навчальних дисциплін практичного спрямування: психодіагностика, психокорекція, психологічне консультування, крім того, студенти були учасниками вже кількох тренінгів. Усе це сприяє розвитку в них здатності до рефлексії.

Таблиця 1

Рівні розвитку рефлексивності в майбутніх психологів

№ з/п	Рівні розвитку рефлексивності	Загалом (у %)	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Студенти-магістри (у %)
1	Високий	17,8	10,9	8,6	23,8	25,0	27,5
2	Середній	33,6	29,1	34,6	35,7	35,0	35,0
3	Низький	48,6	60,0	56,8	40,5	40,0	37,5
	Всього	100	100	100	100	100	100

Ми вважаємо, що значну кількість досліджуваних майбутніх психологів із низьким рівнем рефлексивності зумовлено тим, що сучасна система освіти має на меті насамперед озброїти майбутнього фахівця потрібними знаннями, а потім уже розвинути в нього важливі професійні вміння та навички, як-от, здатність переосмислювати свої емоції, вчинки, ситуацію загалом. Натомість спостерігаємо зменшення кількості аудиторних занять, збільшується кількість годин для самостійної роботи студента. Самі ж студенти хотіли б мати у навчальному навантаженні більше практичних, лабораторних занять, тренінгової роботи.

Система особистісних моральних цінностей майбутніх психологів становить своєрідне підґрунтя, на основі якого формується ставлення особистості до оточення, а також і до самого себе. Під терміном «цінність» В. Ф. Сопов та Л. В. Карпушина розглядають такі об'єкти, предмети, життєві факти, які життєво значущі, важливі для особистості [8]. За їхньою психодіагностичною методикою можна дослідити актуальність життєвих цінностей за такими сферами життєдіяльності: сфера освіти, професійного, сімейного життя, розваг, суспільної, фізичної активності. Зважаючи на це, нашу увагу найбільше привертала сфера освіти та професійного життя. Крім того, ця психодіагностична методика дає можливість дослідити актуальність для досліджуваних духовно-моральних чи егоїстично-престижних цінностей. Зважаючи на окреслену мету нашого дослідження, ми насамперед аналізували групу духовно-моральних цінностей. Автори методики виокремлюють такі духовно-моральні життєві цінності, як розвиток себе (усвідомлення своїх індивідуальних відмінностей, прагнення постійно розвивати свої здібності, інші особистісні особливості; духовне задоволення (урахування у своїй поведінці моральних принципів, визнання пріоритету духовних потреб над матеріальними); креативність (прагнення реалізувати свої творчі можливості, творчо перетворити навколишню дійсність); активні соціальні контакти (прагнення встановити щирі, доброзичливі стосунки в різних аспектах соціальної взаємодії, збільшити свої міжособистісні зв'язки, знайти способи реалізації власної соціальної ролі) [8].

Із групи егоїстично-престижних цінностей ми звернули увагу на цінність збереження власної індивідуальності (захист своєї незалежності, неповторності). На нашу думку, вираженість цієї життєвої цінності сприятиме розвитку в майбутніх психологів прагнення до самоактуалізації, пошуку власної індивідуальності.

Аналізуючи здобуті результати емпіричного дослідження суверенних життєвих цінностей майбутніх психологів, ми звертали особливу увагу на показники за такими шкалами, як цінність професійної самореалізації, прагнення розвитку себе, духовного задоволення, креативності, активних соціальних контактів та збереження власної індивідуальності. За здобутими результатами проведеного дослідження суверенних моральних цінностей майбутніх психологів ми виокремили високий, середній і низький рівні.

Студентам із високим рівнем розвитку суверенних моральних цінностей притаманний високий рівень вираженості таких цінностей, як розвиток себе, духовно-моральне задоволення, креативність, активні соціальні контакти. Такі досліджувані мають високе прагнення до самопізнання, прагнуть отримувати правдиву, об'єктивну інформацію про особливості наявних здібностей, недоліків, індивідуально-типологічні риси. Таких студентів характеризує високе прагнення до самовдосконалення, самоактуалізації, вони намагаються урізноманітнювати всі сфери життя, керуються моральними принципами в життєдіяльності, виявляють високу відповідальність, виконуючи покладені на них обов'язки, уникають стереотипів, їхні духовні потреби переважають над матеріальними. Вони схильні до винахідливості, захопленості справою, у спілкуванні з іншими здатні проявити чуйність, толерантність.

На основі здобутих під час дослідження даних у студентів із середнім рівнем розвитку суверенних моральних цінностей виявлено суперечливість між духовно-моральними й егоїстично-престижними цінностями. Це характеризує майбутніх психологів, як таких, які схильні до консерватизму, прагматичності. Вони прагнуть стабільності, а тому намагаються дотримуватися інструкцій, загальносуспільних правил поведінки. Такі студенти демонструють, стереотипність мислення, низьку здатність до рефлексивності, високу зацікавленість про те, яке враження вони справляють на інших, як оточення оцінює їхню діяльність, успіхи й невдачі, їм складно відійти від зразка. Це вказує на те, що такі студенти інколи можуть поводитися нещиро, а моральних норм дотримуються скоріше тому, що так робить суспільство, а не через власні переконання.

Як уже зазначено, найбільшій кількості студентів властивий низький рівень розвитку власних моральних цінностей (42,8%). У цих досліджуваних виявлено низький рівень вираженості прагнення до пізнання своїх індивідуальних особливостей, перевага матеріальних потреб над духовними, схильність до стереотипності, бажання діяти за зразком.

Показники розподілу майбутніх психологів за рівнями розвитку суверенних моральних цінностей подано в табл. 2.

Таблиця 2

Особливості розвитку суверенних моральних цінностей майбутніх психологів

Рівні розвитку суверенних моральних цінностей	Загальні показники (у %)	I курс (у %)	II курс (у %)	III курс (у %)	IV курс (у %)	Студенти-магістри (у %)
Низький	42,8	52,7	48,3	40,5	37,5	35,0
Середній	33,1	32,7	34,4	33,3	35,0	30,0
Високий	24,1	14,6	17,3	26,2	27,5	35,0
Усього	100	100	100	100	100	100

Як видно з таблиці 2, тільки четвертій частині досліджуваних майбутніх психологів притаманний високий рівень розвитку особистісних моральних цінностей (24,1%). Однак достатньо велика кількість досліджуваних має саме низький рівень розвитку моральних цінностей (42,8%).

За результатами дослідження можна констатувати, що для майбутніх психологів із низьким рівнем розвитку особистісних моральних цінностей актуальні егоїстично-престижні цінності, як-от, високий матеріальний добробут, ставлення до матеріального добробуту як головного сенсу існування, особистісний престиж, досягнення свого визнання в суспільстві через відповідність суспільним вимогам.

З-поміж майбутніх психологів третього-четвертого курсів та магістратури спостерігаємо зменшення кількості студентів із низьким рівнем розвитку особистісних моральних цінностей. Для них актуальні такі цінності, як прагнення зберегти свою індивідуальність, їх вирізняє бажання бути унікальними, несхожими на інших, вони принагідно демонструють свої життєві переконання, принципи, обстоюють їх. Цікаво, що ці студенти краще вивчають ті навчальні дисципліни, від яких вони отримують моральне задоволення.

На підставі кореляційного аналізу Пірсона ми встановили наявність кореляційного зв'язку в майбутніх психологів між показниками рефлексивності та такими суверенними моральними цінностями, як цінність саморозвитку ($r_{\text{емп.}}=0,338$, при $p \leq 0,01$), що вказує на те: що вищий показник рефлексивності, то більш виражена в майбутніх психологів цінність саморозвитку, вони прагнуть постійно розвивати свої здібності та інші особистісні характеристики. Установлено також наявність кореляційного зв'язку показників рефлексивності з цінністю креативності ($r_{\text{емп.}}=0,289$, при $p \leq 0,01$); з цінністю духовного задоволення ($r_{\text{емп.}}=0,346$, при $p \leq 0,01$). Це означає, що майбутні психологи з високим рівнем рефлексивності більшою мірою керуються в житті духовно-моральними принципами, а також вони прагнуть реалізувати свої творчі можливості, змінювати оточення. Це доводить, що високі показники рефлексивності сприяють формуванню в майбутніх психологів таких цінностей, як цінність саморозвитку, креативності, духовного задоволення від діяльності, яку провадить особистість, що зі свого боку сприяє найбільш повній самоактуалізації особистості.

Окремо варто зауважити, що ми встановили наявність від'ємного показника кореляційного зв'язку між показником рефлексивності й показником цінності активних соціальних контактів ($r_{\text{емп.}}=-0,252$, при $p \leq 0,01$), що вказує на те: що вищий показник рефлексивності в майбутніх психологів, то менш виражене прагнення встановити позитивні взаємостосунки та знайти додаткові можливості в міжособистісній взаємодії. Цей факт пояснюємо прагненням досліджуваних до суверенності, більш глибокого пізнання себе, а пошук соціальних контактів не є їхньою окремою метою.

Висновки. Отже, на основі проведеного дослідження можемо стверджувати, що рефлексивний складник суверенних моральних цінностей майбутніх психологів передбачає здатність особистості до самозаглиблення для об'єктивного самоаналізу власної поведінки, учинків, думок, не звертаючи увагу при цьому на бажання, емоції, потреби, сприяє переосмисленню своїх моральних знань, ідеалів, що створює потрібні умови для переходу особистості на більш високий рівень у процесі самоактуалізації, самовдосконалення. Здобуті результати свідчать про те, що для більшості майбутніх психологів характерний низький рівень рефлексивності, що негативно впливає на формування в них власних стійких моральних цінностей. На основі застосування математичних методів оброблення результатів установлено наявність кореляційного зв'язку між показниками рефлексивності та показниками цінностей саморозвитку, креативності, духовного задоволення та від'ємний показник із цінністю активних соціальних контактів.

Перспективи подальших досліджень. Перспективами подальшого вивчення проблеми вважаємо розроблення психокорекційних, формувальних програм, які сприятимуть розвитку рефлексивності в майбутніх психологів, формуванню в них суверенності особистості.

Література:

1. Бех І. Д. Духовні цінності як надбання особистості. *Рідна школа*. 2012. № 1-2. С. 9–12.
2. Карпенко З. С., Гоян І. М. Ціннісні виміри індивідуальної свідомості. *Методологічні і теоретичні проблеми психології: хрестоматія*. Івано-Франківськ: Плай, 2000. 128 с.
3. Карпов А. В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. М.: Институт психологии РАН, 2004. С. 391–396.
4. Кривцова С. В., Лэнгле А., Орглер К. *Шкала экзистенции (Existenzskala)*. М., 2009. 96 с.
5. Леонтьев Д. А. Рефлексия «хорошая» и «дурная»: от объяснительной модели к дифференциальной диагностике. *Психология. Журнал Высшей школы экономики*. 2014. Т. 11. № 4. С. 110–135.
6. Матласевич О. В. Християнські цінності як основа психологічної практики. *Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка»*, Випуск 25, Національний університет «Острозька академія». Острог. 2013. С. 96–100.
7. Савчин М. В. Здатності особистості: монографія. Київ: ВЦ «Академія», 2016. 288 с.
8. Сопов В. Ф., Карпушина Л. В. Морфологический тест жизненных ценностей: Руководство по применению. Методическое пособие, Самара: Изд-во СаГа, 2001. 56 с.
9. Шапошникова Ю. Г. Психологічні особливості рефлексивних компонентів у професійному становленні практичного психолога: дис. ... кандидата психол. наук: 19.00.07. Київ, 2007. 239 с.